

та загальнонаціональної, від волі й незалежності державної, від створення національної держави, ніде, як уже зазначалося, Шевченком програмово не деклароване, не увібгане в **політичні** формули; натомість воно, це усвідомлення, чітко й абсолютно недвозначно виявлене у формулі **поетичній**, як знамените: “В своїй хаті своя й правда, / І сила, і воля” (“І мертвим, і живим...”), де “своя хата” виступає метафорою своєї, національної держави — запоруки збереження й утвердження таких фундаментальних національних і разом загальнолюдських вартостей, як правда, сила й воля. Шевченкова правдиво історіософська постава докорінно антиномічна російській імперській національно-державницькій моделі, обтяженій спадщиною візантизму, московсько-ортодоксальним тлумаченням принципу соборності.

Подібно до того, як поступово формувалася й поставала сама концепція історіософії Шевченка, так у динаміці й не без суперечностей виявляла себе також її державотворча складова. На шляху визрівання заплідненої духом національного державотворення поетичної ідеї-образу справді-таки траплялися спалахи настроїв анархічних, бунтарських, стихійно-повстанських (від “Холодного Яру” до “Хоча лежачого й не б’ють...”) і не було жодного рядка, в якому Шевченко абсолютизував би державу як таку, як ідеальну структуру; навіть поетизуючи, заледве не сакралізуючи Гетьманщину, він не втрачав тверезості в оцінці її слабкостей і вад. З’являлися твори **позірно** антидержавницької, насправді ж антицаристської, антиімперської, антитоталітарної спрямованості (“Юродивий”, “Царі”, “Саул”, “О люди! люди небораки!..”) або такі, де історіософське тлумачення влади “сильних світу цього” базується на виразно загальнолюдських, християнських, нехай і неканонічно інтерпретованих, засадах (“Неофіти”, “Марія”). Та початковою й кінцевою (не у вузько хронологічному сенсі, звичайно) віхами у спрямуванні головного поетового семантичного вектора є етнографічно-фольклорна романтика держави, якою снить у “Гайдамаках” Ярема Галайда (“гетьмани в золотім жупані”, “булава”), і міленарні образи “сім’ї вольної, нової” (“Як умру, то поховайте...”), “оновленої землі” (“І Архімед, і Галілей...”), “зелених паростей”, які виростуть колись од коріння згризеного “рідними” шашелями старого дуба (“Бували війни й військовії свари..”), — образи, що в метафоричній формі подають Шевченків поетично-історіософський футурологічний прогноз, провіщують народження і становлення в майбутньому незалежної національної української держави.

м. Москва

Григорій Грабович

ШЕВЧЕНКО В РЕЦЕПЦІЇ ДМИТРА ДОНЦОВА*

Весь простір Шевченкової рецепції можна поділити на кілька фаз або ключових моментів, що водночас вимірюють як саме сприйняття та розуміння Шевченка, так і основні етапи української інтелектуальної історії. (Окрім цього, є ще й загальносуспільний, соціопсихологічний контекст, у якому відбувається постійне зростання культу Шевченка. І це також заслуговує на пильну увагу.) У власне

* Правопис автора залишаємо без змін. — *Ред.*

літературному та інтелектуальному планах етапи цієї рецепції можна бачити у працях головних мислителів пошевченківської доби. В XIX столітті це — Костомаров, Куліш, Драгоманов і Франко. У кожного з них прочитання Шевченка є водночас висловленням їхньої ідеологічної, інтелектуальної та суто наукової позиції або настанови. Для кожного з них Шевченко настільки важливий у їхньому житті, що він великою мірою моделює профіль їхніх інтелектуальних і громадських зацікавлень, а у випадку Костомарова, Куліша і Франка також і їхню художню творчість. У XX столітті, під натиском ідеологічних перспектив і програм, ця модель зазнаватиме засадничих змін. У контексті української націоналістичної думки, зокрема у випадку Дмитра Донцова та Євгена Маланюка, Шевченко надалі займатиме важливе місце, але профіль і зміст цього зацікавлення, й передусім його прагматика будуть рішуче змінюватися.

Рецепція Шевченка — це водночас діяхронна присутність, своєрідне силове поле, що існує достоту як ота ідеальна, позачасова літературна тяглість і системність в Еліотових чи Борхесових концепціях; її основні прикмети — це інтертекстуальність і полемічність, тобто той наочний факт, що подальші покоління інтерпретаторів Шевченка не можуть не заторкувати своїх попередників і так чи інакше дискутувати з ними. У такому плані рецепція Шевченка постає перед нами як своєрідна органічна і комплексна “внутрішня історія” в самій історії української літератури та культури. Тим самим вона також виступає як своєрідна археологія різних тропів, топосів і пізнавальних парадигм, що стосуються як власне Шевченка (“батько”, “геній”, “пророк” тощо), так і системності, в яку його вписують (народ, Україна, “держава слова” тощо). В глибиннішому плані — а він відкривається нам тільки з допомогою адекватного інструментарію, наприклад, структуралістського, психоаналітичного, деконструктивістського тощо — ця “внутрішня історія” також розкривається як своєрідна, хоч і прихована та здебільшого неусвідомлена, війна зі спадщиною поета. Бо саме тому, що в його інтерпретацію закладено стільки інтелектуальної, емоційної та психічної енергії, кожна нова інтерпретація не може не конфронтувати з авторитарністю моделі, тобто (знову-таки, здебільшого підсвідомо) обертатися проти самої моделі. У цьому плані, отже, “внутрішня історія” рецепції Шевченка стає і своєрідною війною з Шевченком, з авторитетом його впливу¹. Врешті, як це бачимо в костомарівській рецепції Шевченка, основною закономірністю цілої рецепції стає парадигма-парадокс (або апорія) проникливості та сліпоти². Як показують самі тексти, тією самою мірою, якою інтерпретатор-спадкоємець Шевченкового слова гостро і ясно добачає певну істину, його візія залишає чималу площину цілісного образу в тіні; бачення водночас неминуче стає небаченням, сліпотою. Завданням для нас, наступників у критичній естафеті, залишається звірити і зрозуміти пропорції обох компонентів і бодай попередньо оцінити їхню співдію — як у контексті шевченківської рецепції, так і в контексті новітньої української інтелектуальної історії.

Основних етапів або головних силових точок у рецепції Шевченка є кілька. Перший — не так за часом постання, як за внутрішніми, структурними прикметами — це позиція Костомарова, тобто його базисна і дотепер живуча концепція Шевченка як речника народу, того, хто озвучив його колективний голос генія, котрий водночас так близько зідентифікований із народом, що основна

¹ Див.: Bloom H. *Anxiety of Influence*. — New York, 1973.

² Див.: Грабович Г. Прозірливість і сліпота в рецепції Шевченка: випадок Костомарова // Сучасність. — 1997. — Ч. 3–4.

екзистенційна база його геніальності — його суверенний індивідуалізм — залишається поза увагою.

Другий, не менш переломний етап, це — Куліш. У пошевченківській добі момент національного самоусвідомлення, його постійного, власне критичного переосмислення, постійних критичних і полемічних пошуків, з одного боку, і невгамовної літературної, історичної та культуртрегерської діяльності, з другого, пов'язується передусім із його іменем. Саме з ним починається послідовний історичний ревізіонізм, переоцінка не так у ключі моральних абсолютів, добра і зла (як це є у Шевченка), а радше універсальних, раціональних цінностей. Ця переоцінка, самозрозуміло, великою, а то й переважною мірою фокусується на найважливішому чиннику новітньої української історії, тобто на самому Шевченку. Вже той факт, що Куліш здатний ставитися до цього нового *sacrum*, яким є Шевченко, критично, подекуди навіть і полемічно, свідчить як про переломність його настанови, так і про його громадянську відвагу.

Аналогічно виглядає його готовність ставити під сумнів такі святості (що були донедавна святинами і для нього), як народ і його героїзовані прояви: козаччину, гайдамаччину тощо. Таким чином, Куліш ініціює фундаментальне пересунення парадигми для українського самоусвідомлення — від *sacrum* і його романтично-міфологічних передумов до *ratio* з його більш або менш програмовим і послідовним позитивізмом, від можновладної цінності та моделі народу до усвідомлення того ширшого, світового, контексту і тої цінності, якою є людська культура взагалі.

Третій етап це — Драгоманов. Хоч політичний процес націотворення триватиме ще довго в ХХ столітті (й аж до наших днів), у ХІХ столітті його концепційний вимір, національне самоусвідомлення, як таке, великою мірою завершується Драгомановим і тими новими параметрами — секулярності, соборності й цілісного європоцентризму, — що їх він так владно закріплює в українській свідомості. Те, що у Куліша (попри всю його проникливість і громадянську відвагу) таки виявлялося ще в ключі романтичних цінностей і народницької спадщини, у Драгоманова перетворюється на думку ерудовану, систематичну, суворо дисципліновану й у всіх її вимірах універсальну, в найкращому сенсі інтернаціональну, а водночас глибоко наснажену долею та історичною рацією буття власної нації. З Драгомановим починається фундаментальна, цілеспрямована дискурсивність і діалоговість нової української культури, в якій головну увагу віддано знову-таки Шевченкові та його спадщині. Основним його досягненням для української інтелектуальної історії є те, що він зумів переступити межу між стилем, тематикою, ресурсами, пріоритетами, самою поетикою української та світової думки. Найголовніша його прикмета, його секуляризм, не вкладалася — і далі легко не вкладається — в магістральну традицію української думки, але його спадщина залишила тривкі сліди, як видно передусім із творчого доробку його безпосередніх “учнів” і послідовників — Франка та Лесі Українки.

У тому, що Драгоманов, оцінюючи Шевченка, зокрема в найбільшій своїй шевченкознавчій праці “Шевченко, українофіли і соціалізм”, не завжди враховує його іманентного поетичного світу, його символічного та міфічного кодів, одне слово, його позараціонального дискурсу, немає сумніву. Як і кожний інший видатний дослідник Шевченка, Драгоманов таки багато чого не добачає. Його раціоналізм і прагматизм витворюють силове поле, що водночас пізнає і викривлює пізнання Шевченка. Проте його вклад у концептуалізацію Шевченкової спадщини, його конкретні зусилля щодо поширення, видання і досліджування його творчості — фундаментальні. Згодом це підтвердить від супротивного —

самим фактом радикального заперечення його спадщини — пізніше покоління, передусім Донцов, а також і Маланюк.

Особливим продовженням і потім своєрідним відгалуженням цього етапу рецепції Шевченка є, зрозуміло, Франко. Він заслуговує на окрему увагу і на окремий розділ у цілій історії цієї рецепції — хоч його модальність і його підставові пізнавальні, аналітичні цінності таки випливають із раціоналістичної спадщини Драгоманова.

У ХХ сторіччі гама підходів значно поширюється. На самому початку століття, дещо спорадично й амбівалентно, звучить модерністське прочитання Шевченка (передусім в особі Миколи Євшана). Воно, як і багато інших цікавих починів у нашій історії, не вписалося в магістраль української думки і тільки тепер, майже сто років пізніше, здобувається на повторне звучання. Магістраллю стали два протилежні, але в своїй глибиннішій, ідеологічній (або ідеолого-центричній) природі доволі подібні, в кожному разі аналогічні перспективи-настанови: з одного боку ліва, марксистська, а потім казенно-советська критика, а з другого — чіткіше, яскравіше та вільніше, і, ясна річ, без тоталітарного апарату і його засобів імплементації — націоналістична критика. Хоча представників тут декілька, найчільніші, безперечно — це Донцов, а потім, із новими й повноціннішими варіантами та стратегіями прочитання, Маланюк.

Отже, між основними рецепієнтами Шевченка в ХІХ ст. — тими-таки Костомаровим, Кулішем, Драгомановим і Франком — і представниками ідеологічних підходів у першій половині ХХ ст. існує кардинальна різниця. Для перших, попри всі їхні, такі чи інші, прагматичні міркування або цілі, Шевченко — це також, а то й передусім, об'єкт пізнання, досліджування і тої особливої шани, яка не має іншої функції поза самим її об'єктом. Усі вони видають його твори, займаються — в суто науковому плані — його спадщиною. Для покоління ідеологів з початку ХХ ст. ситуація зовсім інша (і її змінює той факт, що в протиборчих “таборах” бачимо й респектабельних, хоча й ідеологічно заангажованих науковців, як-от Степана Смалья-Стоцького з одного боку та Олександра Білецького з другого; справа, власне, в “чистій” ідеологізації). Парадигматичним, з цього погляду, є саме Донцов.

Ясна річ, спроба виділити Донцова (а відтак його традиції) в окремий етап рецепції Шевченка, зокрема супроти таких величин, як Костомаров, Куліш, Драгоманов і Франко, вводить явне інтелектуальне затруднення, очевидну якість-пізнавальну асиметрію. На відміну від цих своїх попередників, які були дослідниками, істориками, аналітиками у формальному й навіть академічному плані, Донцов таким напевно не був. Він — журналіст, полеміст, ідеолог, есеїст, і його мета, суспільні функції, які він собі визначав, і модальність, у якій він їх виконував, були зовсім іншими. Проте його доробок таки становить новий і зовсім інший етап у рецепції Шевченка, і хоч би як він відрізнявся від попередньої традиції, його не можна не враховувати і не досліджувати — зокрема з огляду на його вплив на українську думку міжвоєнного періоду і на новітні, вже постсоветські намагання відродити його вплив.

Зрозуміло, що для Донцова Шевченко — це постійна тема, повсюдний топос і лейтмотив, настирлива стратегія аргументації. Проявлятися це може в більш-менш суцільно присвячених Шевченкові есеях, як-от “Поет лицарства українського” або “Козацька жінка у Шевченка” (зі збірки “Правда прадідів великих”, 1952), або у “порівняльно”-контрастових есеях, як “Два антагоністи (П. Куліш і Т. Шевченко)”, або “Шевченко і Драгоманов” (зі збірки “Дві літератури нашої доби”, 1935 і 1958), або попросту коротші або довші відступи чи то з

ранніх його есеїв-статей із “Вісника”, чи з його праці воєнного періоду “Дух нашої давнини” (1944), чи з пізніших його писань, як “Хрестом і мечем” (1967). Одне слово, шевченківська тема постійно наголошується, Шевченко стає для Донцова чи не найчастіше вживаним культурно-історичним (а насправді ідеологічним) топосом, тобто топосом у ключі взірця, *exemplum*. У тому також і проблема, бо для Донцова Шевченко – це майже завжди приклад і топос, а не об’єкт дослідження, явище, яке має свою екзистенційну автономію. По суті, Шевченко для Донцова передусім і чи не винятково функціональний і пропедевтичний (що цілком перегукується із вітчизняним трактуванням Шевченка у школі – як колись, так і тепер).

Профіль цього топосу, тобто головні риси того Шевченка, якого Донцов вичаковує, неважко описати: він не тільки постійно до них повертається, а й майже не розвиває і не варіює їх; вони становлять доволі монолітний реєстр прикмет і цінностей.

В ідеологічній ієрархії, яка визначає цей профіль, перша така риса й аксіоматична цінність – це Шевченкове втілення та вивищення нації. У його полемічному протиставленні “Шевченко і Драгоманов” Донцов формулює це гранично чітко:

“Великою прірвою, яка ділила світогляд Шевченка від хаотичної мішанини думок Драгоманова – була ідея примату нації: ідея, яка набрала повного змісту щойно в наші часи – в боротьбі з атомістичними контрідееями соціалізму.

Наступ розкладових сил проти всіх органічних зв’язків – родини, церковної громади, нації – в ім’я “прав” свавільної одиниці – розвалювати збірноту, до якої належала, щоб обернути її в казарму з тираном на чолі, як в ССРСР, – цей наступ зродив – націоналізм. І якраз в ім’я тих анархістичних “прав” одиниці – проти цілоти і кріпости своєї збірноти – виступає і Драгоманов проти Шевченка, виступає проти поета, що ту збірноту ставив на перше місце”³.

До цього судження – і в цьому есеї, і в інших, Донцов не раз повертатиметься, але хоча це і створює, сказати б, “теоретичний” (чи знову-таки ідеологічний) центр тяжіння, та воно не є осердям донцовівської візії Шевченка. Ця візія кристалізується навколо пов’язаних понять героїзму, лицарства, біблійного гніву й осуду, революційного пророцтва, праведного вогню емоцій, полум’яної віри, безоглядної рішучості у виборі лицарського і погорді до “плебейського”. Це останнє – чи не найулюбленіший “діагноз”-осуд Донцова, а сама дихотомія “лицарство”/ “плебейство” визначає не так полюси, як сутність його маніхейського світу. Все це, як він каже у згаданому есеї про Шевченка і Драгоманова, зводиться до “містик[и] і фанатизм[у]” у переслідуванні своєї мети”⁴. Ось промовиста цитата з есею “Поет лицарства українського” зі збірки “Правда прадідів великих” (1952).

“Меч, не плуг – була душевна стихія Шевченка. З тими, що “в ярмі падали”, що лиш “орали та, орючи, долю проклинали”, – був він серцем і душею: жалів їх, ненавидів їх мучителів. Та духом – належав тим, духом і рукою дужим, які здібні були “розкувати сестру свою”, і матір, і брата. До цієї останньої верстви, до “лицарів”, належав він весь і в усім. Пісні, що співають його герої – козацькі пісні, про Сагайдачного, про інших “вождів” (гл. “Микита Гайдай”). І навіть його сльоза – козацька сльоза. Від “козачого плачу” Шевченка – “Босфор трясеться” й “регочеться Дніпро”; його дума стає “вогнем-сльозою”, притчею розпинателям народу, “грядучим тиранам”; з його сліз виростають ножі, які “розпанахають гниле серце” плебейської філософії життя, з її сльозами нудкого жалю, з її

³ Донцов Д. Шевченко і Драгоманов // Дві літератури нашої доби. – Торонто, 1958. – С. 35.

⁴ Там само. – С. 46.

невільничим скиглінням, з її страхом перед тиранами і ще більше перед “ножами”, перед чинним спротивом тиранам та запроданцям; з її страхом перед всякою “нетолеранцією” і “хижацтвом”.

Богу — душа, життя рідному краєві, а честь — для себе. Він знав, що тих “незрячих, душевбогих гречкосіїв”, яких так любив, — ніхто не визволить, як ті “лицарі святії”, окрема духом порода людей.

Він вирізняє цих людей, як людей окремого духа, шляхетної душі, людей чести, з “благородними кістками”, з “чистим серцем”, не буденного характеру, вдачі героїчної. Рівняє їх до орлів, оте “козацьке панство”, з окремим кодексом чести, голоті незрозумілим”⁵.

(З цитатами Донцова, до речі, дуже не просто: їх напрочуд важко виділити з тексту, вони не заокруглюються, а пливають і розвиваються, їхня стихія веде не до логічної пуанти, а до варіації — і в цьому, як побачимо, криється основна проблематичність його аргументації.)

З широкої гами подібних піднесено риторичних окреслень Шевченкова постать у різних писаннях Донцова починає по суті віддзеркалювати його ідеального героя. Одне слово, для Донцова Шевченко стає своєрідним психологічним тестом Роршаха — де гама побаченого, тобто розшифрованого з візуально даного “тексту”, суцільно корелює із психологією та пережиттями суб’єкта, тобто тільки з тим, що він спроможний побачити, точніше, що він внутрішньо вимушений побачити. У цьому, ясна річ, Донцов аж ніяк не одинокий. Це — практика всіх апріорних ідеологічних інструментаріїв, які насправді і є методологічними телеологіями; подібне бачимо також у казенних советських прочитаннях Шевченка. Але донцовівська версія куди промовистіша, драматичніша, оскільки ідеологія “чинного” чи “інтегрального” націоналізму, яка її живить, набагато елементарніша чи пак “стрункіша” порівняно з советською, вона набагато прямолінійніша і набагато менше захаращена нюансами та еквілібристикою марксо-ленінського діамату, істмату, криптотеорій соцреалізму, бюрократичної квазінаукової лексики тощо. Своєю чергою це завуження, по суті, відсторонення (крипто)філософського інструментарію, надає текстові особливого риторичного звучання.

Отож у Донцова Шевченко постає не лише як лицар і месник (подібно, зокрема, це друге — месництво, є наріжним топосом советської шевченкіани), але і як революціонер-ірраціоналіст, як суцільний волюнтарист — тобто втілення саме тих рис, які оспівує Донцов. Осягнення цієї досконалої циркулярності уможливорюється низкою дискурсивних і прагматичних стратегій, які тут можемо лише пунктирно висвітлити.

1. Як уже згадано, Донцов ніколи насправді не досліджує, не аналізує Шевченка — він його вживає для ілюстрації або як мантру чи інкантацію для бажаного риторичного ефекту: щоб переконати, осміяти, оскаржити тощо. Він ніколи не обговорює якийсь один твір або комплекс творів; навіть цитує завжди не більше ніж кілька фраз або, на крайній випадок, рядків — і то дуже часто неточно. Він ніколи не замислюється над текстом як таким, над його текстуальним життям, його складністю, семіотикою, символікою, а парадоксальністю й поготів, і ніколи не заглиблюється в контекст даного твору, в даний період творчості, його формальні прикмети тощо. Одне слово, Донцов абсолютно не враховує і насправді відкидає можливість таких моментів, як дуальність, самозаперечення, сумнів, багатозначність, амбівалентність, самоіронію тощо, все те, чим Шевченко, власне, обробляє, перенаголошує, децентрує свій пафос. Одне слово, він не бачить і

⁵ Донцов Д. Правда прадідів великих. — Філадельфія, 1952. — С. 14.

заперечує все те, що робить Шевченка винятково складним поетом, майстром модерного поетичного вислову, великим деконструктивістом *avant la lettre*, тобто... Шевченком.

Таким чином, Донцов також постійно змушений ігнорувати (йому, щоправда, це дається дуже легко) текстуальні дані, які спростовують його тези, власне, не зважати на сам текст. Ось, наприклад, його міркування про Шевченкове заперечення “ідеалу гельотів”:

“Ідеалом гельотів — є “сидіти нишком”, “спати ходячому”, вегетувати, животіти мов та “капуста головата” — рослинний ідеал. Він не був таким “демократом”, щоб шанувати гельотів, тільки тому що їх було багато. І бісів може бути “легіон”! Про такий гельотський колектив казав: — “а на громаду хоч наплюй, вона капуста головата”... Хотів — “серцем жити, людей і Бога любити”, коли ж ні — “то проклинати і світ запалити”. Коли нема Божої справедливості, то — боротися за неї і нищити зло. Боротьба лицаря з “поганими” — це його стихія, його життя”⁶.

Але річ саме в тому, що весь текст, ціла модальність вірша “Хіба самому написать”, про який тут ідеться, — це якраз стражденне бажання людського контакту, того ж людського, громадського голосу. Таких прикладів безліч: кожна донцовівську цитату щодо Шевченка можна так здеконструювати.

2. Донцовівське радикально вибіркоче трактування Шевченка, яке тільки бачить те, що ідеологічно підходить (річ вельми відома із советської практики), також робить об’єкт цієї операції, тобто самого Шевченка, чимось абсолютно статичним. У Донцова (як і в советських критиків, хоч там спрацьовує інший набір прикмет) він, Шевченко, завжди такий самий — героїчний, волюнтаристичний — і ніколи не в динаміці, не в русі. В суті речей, це схема, чи радше ікона, а не силове поле поезії, де схрещуються і взаємозаперечуються індивідуальні й колективні первні. Розвитку, напруги, трагізму, екзистенційного пошуку в цій візії Шевченка немає.

Втім, цей іконопис риторично цікавий своїм імпресіонізмом, своєю фантазією, яка впливає з рапсодичної манери письма. В тому можна бачити своєрідний есеїстичний або журналістичний різновид тогочасної рапсодичної манери в західноукраїнській поезії (що великою мірою тотожна з “празькою школою” — тобто у Є.Маланюка, Ю.Липи, О.Стефановича, у пізнього Ольжича), де пафос і риторичний ефект стають самоціллю, в кожному разі — домінантою, осердям твору.

3. Вирішальна роль у донцовівському трактуванні Шевченка належить його прагматичній та полемічній цілеспрямованості. Донцов звертається до Шевченка передусім і майже тільки задля того, щоб тим священним топосом переконати читача і приголомшити свого опонента; іншого осмислення Шевченка у нього немає. Найчіткіше це видно, коли цей опонент являється Донцову як його — тобто Донцова, хоч характерно це проектується на Шевченка — ідеологічний антипод; а за прототипів тут правлять Пантелеймон Куліш і передусім Михайло Драгоманов. У таких випадках його дискурс губить почуття міри і перетворюється на непогамовну лайку: тут, наприклад, Драгоманов стає “плебеєм”, “національним євнухом”, опортуністом, анархістом, “фелагом”, “ідеологом нашого плебейства” тощо. Насильство відбувається однак не лише над добрим тоном і елементарною порядністю, але передусім над правдою; полеміка плавно переходить у наклеп:

⁶ Там само. — С. 13.

“Що Драгоманов різко заперечував ціле Шевченкове “крето” — це не моя довільна інтерпретація. В згадуванім тут творі Драгоманова [“Шевченко, українофіли і соціалізм”. — Г.Г.] — він сам, своїми власними словами, без недоговорень і неясностей — одверто займав становище неприхильне і вороже Шевченкові. Довільними інтерпретаціями є думки тих, що хочуть робити якусь синтезу з тих людей різних темпераментів, різних вдач, різних світоглядів, ба — різних епох, щодо своєї духової структури. Виложені в цій статті думки — навіяні лише одною книжкою Драгоманова. На підставі аналізу цілої його творчості — його різко негативне відношення до Шевченка виявилось б ще яскравіше...

Це були два антиподи. Це були два джерела, з яких потекли дві течії нашої духовості: — одна Шевченкова, животворча, терпка й гаряча, і друга Драгоманівська — млява, літепла, отруйна для всякої живої думки і живого почуття, і відважного чину.

Це були два представники двох різних каст: панської, героїчної володарської (козацько-лицарської) і — касті духових плебеїв, які в тяжку перерву нашої історії — уявили собі, що мають право зайняти місце першої...

Претенсії, з якими треба раз на все скінчити”⁷.

Донцовівський стиль і риторика підказують багато цікавого про тогочасний, передусім західноукраїнський, критичний дискурс у міжвоєнному періоді і потім у перших роках еміграції та про донцовівське розуміння цього дискурсу. Що зразу впадає у вічі — це посилення ідеологічного доктринерства. У ранніх писаннях Донцова його ставлення до Драгоманова було стриманішим, навіть дещо зрівноваженим. Наприклад, у праці “Сучасне політичне положення нації і наші завдання” (1917) він каже: “Не маю тут наміру критикувати Драгоманова. Незважаючи на всі його хиби, програма його була тоді, може, єдиною можливою...”, а кілька років пізніше у праці “Підстави нашої політики” (1921) він цю думку розвиває, — хоч остаточний присуд робить із перспективи націоналістичної ідеології:

“Річ природна, що Драгоманов має великі заслуги перед нашим поколінням, та ніхто йому їх ніколи не відбере. Ці заслуги були його колосальна праця, його широка освіта і це, що він перше поставив українство як питання політичне (що зрештою його епігони так само скоро і ґрунтовно забули) та підкреслював значення національних традицій. Але не відбираючи цих великих заслуг Драгоманова треба врешті раз ствердити, що цілим напрямом і духом своєї науки він приніс надзвичайної шкоди здоровому розвитку українського націоналізму”⁸.

Зате у міжвоєнному періоді й у пізніші роки, коли йтиметься про Шевченка, донцовівські поняття та їхня словесна артикуляція (власне, ці речі глибоко взаємопов’язані — в риторичному, а тим паче рапсодійному стилі їх неможливо розділити) абсолютизуються, і шляхом своєрідного, хай і спрощеного відгону тої абсолютизації добра і зла у самій Шевченковій поезії, момент раціональної оцінки, політичного нюансування тощо цілковито відпадає. І знову (як і в інших ідеологічних дискурсах, передусім советському) сам факт напрацьованого колективного резонансу Шевченка звільняє Донцова — коли він торкає Шевченка у колективному, громадському плані — від обов’язку раціонального аргументу, виважених силогізмів і... об’єктивної правди як такої. Включається автоматизм пафосу, гіперболи й нового колективного sacrum.

⁷ Донцов Д. Шевченко і Драгоманов. — С. 46.

⁸ Див.: Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. — Нью-Йорк; Торонто, 1974. — С. 44-45.

Цей останній момент, ясна річ, визначається, як уже згадано, самою функцією та стилем донцовівського дискурсу: його мета — встановити не так нові політичні оцінки і не лише нові ідеологічні цінності, як нову світоглядну, можна сказати, метафізичну істину — яка ототожнюється з проектом “інтегрального націоналізму” і водночас досконало втілюється у пізнішій “містичній” фазі донцовівських писань. Як уже сказано, ця “популярна метафізика” не потребує доказів і ratio — тільки волюнтаристського запалу, бажання “чину”. В цьому контексті так само не потрібен поінформований читач. Як підказує приклад розправи над Драгомановим, Донцов імпліцитно розраховує на те, що його читач Драгоманова не читав і не читатиме, що це читач, який не знає і не хоче знати, що насправді містить, наприклад, праця “Шевченко, українофіли і соціалізм”. Так само, як із тими половинчастими цитатами із Шевченка, основною передумовою дискурсивного контракту між автором і читачем та імпліцитного горизонту сподівань обидвох сторін тут є те, що текст — як Шевченка, так і Драгоманова — стає зайвим: літературу і критику (не кажучи вже філологію) заступає спрощена ідеологія й модальність мітингу. Тематизація і парафраза тексту чистою (або й не надто чистою) риторикою стає фактом доконаним, і умовна або віртуальна реальність ідеологічної критики стає вагомішою від реальності тексту і тої більшої людської правди, яка наявна у кожному тексті. Це опосередкування дійсності, де гостра й крута риторика ідеологічного дискурсу заступає дійсність (і правду та ширші людські цінності, з нею пов’язані), достатньо знане із совєтського досвіду. В етичному плані, однак, великої різниці між її совєтським і несовєтським функціонуваннями немає.

Наголошування ідеологічного та риторичного максимально упрощує формальне витончення аналізу (і насправді цей наратив доцільніше бачити описом-рапсодом, аніж аналізом). Таким чином, наприклад, його різні описи козацтва і козацького етосу — не тільки щодо Шевченка, але й щодо Гоголя, Котляревського, Стороженка та інших (пор., зокрема, “Правду прадідів великих”) — абсолютно одноманітні, вони завжди бачать і артикують одне й те саме. Інакше й не могло бути — бо йдеться не про поодиноких авторів і тим паче про індивідуальні тексти, а про певну, заздалегідь уже оформлену візію козацького лицарства — такого, яким воно мало бути. Всі спостереження й висновки по суті заплановані з самою темою, вони для неї іманентні й наперед задані, і розмова про козацьке минуле в Гоголя, Котляревського, Стороженка і тим більше у Шевченка має скоріше функцію ритуального повторення, ніж дослідження. Цей ритуал, ясна річ, ґрунтується на загальному донцовівському квазі-міфічному розумінні своєї мети, свого покликання і своєї публіки — про що вже й була мова.

Донцов таки відчув одну велику правду про Шевченка — силу його позараціонального міфічного коду⁹. Сам код, структури його силового поля, його вібрацію у колективних почуттях і виміри того *sacrum*, що його він проектує, Донцов, щоправда, ніколи не досліджував — він їх сприймав інтуїтивно й окреслював доволі традиційними, якщо не шаблонними метафорами героїчності, біблійного гніву, політичного націєтворення тощо. Але він відчував цю силу спонтанно і в цьому інтуїтивному вимірі бачив те, чого не бачили його раціоналістичніші — й працюватіші — попередники.

Недослідженим залишається питання впливу Донцова на західноукраїнське міжвоєнне, а потім еміграційне шевченкознавство і на загальний культ Шевченка. З одного боку, рапсодичність його візії (недавня мода називала це “пасіонарністю”)

⁹ Див.: *Грабович Г.* Поет як міфотворець. — К., 1998.

була надто своєрідною: водночас особистісною і риторичною – самовистачальною і до того ідеологічно-агітаційною, щоб породжувати нові підходи або визначати нові проблеми у трактуванні Шевченка і його спадщини. Проте його резонанс у загальному не, а радше анти-совєтському українському контексті очевидний. Типологічні схожості між його настановами й академічнішими інтерпретаціями таких дослідників, як С. Смаль-Стоцький, О. Лотоцький і Л. Білецький, також виразні, хоч про вплив саме Донцова навряд чи можна говорити (розгорнуті “Інтерпретації” С. Смаль-Стоцького, наприклад, де основний ключ до поезії Шевченка він вбачає в його баченні національно-державницькому світогляді, опубліковані 1934 року; його ж брошура “Тарас Шевченко – співець самостійної України” появилася ще 1930-го). В ключі впливу кардинальною постаттю є, ясна річ, Євген Маланюк. Його спорідненість із Донцовим – очевидна, а еволюція націоналістичного бачення Шевченка, яка зарисовується у його шевченкіані, безперечно заслуговує на увагу. У загальному націоналістичному дискурсі, зокрема на еміграції, хоч Шевченко й залишався центральною постаттю в національному пантеоні, явно політичні потреби і хід історії висували на перший план інших, сучасніших національних героїв. Дослідження місця Шевченка у цьому дискурсі, як науковому або популярно-науковому, так і суто політичному, прийоми й топи його рецепції – зокрема у типологічному зіставленні із совєтською практикою – ще попереду.

Тарас Пастух

ОСТАННЄ ПОЕТИЧНЕ СЛОВО ШЕВЧЕНКА

За одинадцять днів до смерті Тарас Шевченко пише свою останню поезію. Інтуїція підказувала, що смерть уже близько, що плекати ілюзій не варто. Знесилений хворобою, зусиллям волі перемагаючи біль, Шевченко береться за олівець. Своє останнє поетичне слово він записує на офорті власного портрета 1860-го року. Пише нерівними рядками, рука вже погано тримає олівець. Поруч немає нікого.

Вірш “Чи не покинуть нам, небого” стає знаменним, власне, через згадані обставини. Він творить повноту та завершеність Шевченкової поетичної оповіді, а також фіксує останній поетичний стан Тараса Шевченка. У передсмертну годину поет звертається до своєї Музи. Тієї Музи, яка владно кликала його до слова. Це вона в майстерні Брюллова перед ним – молодим обнадійливим художником – творила дивні поетичні візії, від яких він не міг відвести “своїх духовних очей”. Вона дала йому велику радість натхнення, глибоку втіху творити емоційно наснаженим словом поетичні картини, задоволення від повноти завершеного ліричного монологу. Муза визначила всю подальшу долю Шевченка. Вона зробила його Великим поетом і Пророком свого народу. Заплатити за це довелося десятма роками заслання із забороною писати й малювати. Перебуваючи разом із іншими учасниками Кирило-Мефодіївського братства в камерах III відділу політичної поліції, Шевченко якось кинув гумористичну репліку: “Не який же чорт нас усіх сюди й заніс, як не ця бісова муза!”. Він міг іронізувати щодо своєї примхливої та клопіткої супутниці, міг нарікати на свою долю. Але він завжди дослухався до свого внутрішнього голосу, хоч би як це було важко. Він ніколи не переінакшив його тембру, не приглушив його звучання. До художньої правди, поетичної честі Тарас Шевченко завжди ставився серйозно та вимогливо. Муза допомагала йому пережити